

PERUBAHAN KOMPOSISI DAN TABURAN PENDUDUK SARAWAK, 1970-2000

(THE CHANGES OF POPULATION COMPOSITION
AND DISTRIBUTION OF SARAWAK, 1979-2000)

Usman Yaakob & Tarmiji Masron

Abstract

Size, growth and population distribution of Sarawak had changed since five decade ago. This article will discuss the changing of the population composition such age structure, sex, marriages status, occupation, education and literacy, economic activities, urbanization and distribution population based on the population census data of 1970, 1980, 1991 and 2000. In general, Sarawak has been facing higher annual population growth rate with more than 2.3 per cent yearly since 1970 and this growth stimulated by access of fertility than mortality and flow of in-migrant and out-migrant from Sarawak. Lastly, this article will look at the impact of changing composition and distribution on the socio-economic development that was achieved by Sarawak and it divisions in the period of study.

Keywords: Population distribution, composition, growth, socio-economic development and Sarawak

Pengenalan

Kajian demografi memerlukan statistik yang tepat dan meluas. Secara tradisinya statistik bagi analisis demografi dan kajian kependudukan diperoleh daripada beberapa sumber iaitu perhitungan banci berkala, sistem perangkaan penting dan tinjau siasat sampel.¹ Di Malaysia banci pertama bagi seluruh negara diadakan pada 25 Ogos 1970.² Banci selanjutnya diadakan pada tahun 1980, 1991 dan 2000. Banci penduduk adalah sumber utama statistik demografi mengenai struktur umur, jantina, perkahwinan, pekerjaan, pendidikan, migrasi dan sebagainya. Artikel ini ditulis berdasarkan perubahan data banci penduduk Sarawak bagi tahun-tahun banci tersebut di atas. Tujuan utama kajian ini adalah untuk menganalisis perubahan komposisi dan taburan penduduk Sarawak dalam tempoh banci antara tahun 1970-2000. Analisis ciri-ciri dan isu-isu kritikal dalam banci penduduk tahun 2000 telah dijalankan.³ Selain daripada itu kajian ini juga akan menggunakan sumber-sumber lain seperti perangkaan penting seperti Perangkaan Penting Semenanjung Malaysia dan Malaysia yang diterbitkan dalam tempoh kajian tersebut. Adalah diharapkan kajian ini akan dapat menghasilkan penemuan yang

dapat digunakan dalam perancangan dan pelaksanaan projek-projek pembangunan sosioekonomi dan sumber manusia yang dapat mempertingkatkan kemakmuran taraf hidup rakyat dan negara di masa depan.

Saiz Penduduk dan Kadar Pertumbuhan

Dari sudut geografi, Sarawak adalah negeri yang mempunyai kawasan yang terluas di Malaysia. Ia mempunyai keluasan 123,985 kilometer persegi atau 37.7 peratus daripada keluasan negara Malaysia.⁴ Sebelum menyertai Malaysia pada tahun 1963 Sarawak telah mengadakan banci penduduknya yang pertama pada tahun 1939, di mana penduduknya dianggarkan seramai 490,585 orang. Selepas itu banci penduduk seterusnya diadakan pada tahun 1947 dan 1960 dengan jumlah penduduk yang direkodkan 546,385 dan 744, 529 orang.⁵ Kadar pertumbuhan penduduk purata tahunan antara tahun 1960 dan 1970 adalah 2.75 peratus.

Proses bancian penduduk Malaysia yang pertama diadakan pada tahun 1970. Berdasarkan banci tersebut jumlah penduduk Sarawak yang direkodkan adalah seramai 976,269 orang. Berdasarkan banci seterusnya jumlah penduduk telah meningkat kepada 1,307,582 (1980), 1,718,380 (1991) dan 2,071,506 (2000) (Jadual 1). Ini bermakna dalam tempoh 30 tahun penduduk Sarawak bertambah sebanyak 1,095,237 orang atau pertambahan sebanyak 112.2 peratus. Analisis data banci menunjukkan dalam tempoh kajian juga, Sarawak telah merekodkan kadar pertumbuhan penduduk yang tinggi (Jadual 1). Berdasarkan jadual ini kadar pertumbuhan penduduk purata tahunan tahun 1970-1980 adalah 2.96 peratus. Mengikut analisis demografi dengan kadar pertumbuhan penduduk yang sebegini tinggi akan menyebabkan tempoh masa pergandaan jumlah penduduk Sarawak akan lebih cepat kira-kira sekali ganda bagi setiap 23.6 tahun.

Namun begitu disebabkan kesan pembangunan sosioekonomi semakin pesat berkembang ia telah memberi impak kepada kadar pertumbuhan penduduknya dalam tempoh banci yang berikutnya, 1980-1991 yang telah menurun kepada 2.51 peratus dan seterusnya kepada 2.09 peratus bagi tempoh 1991-2000. Adalah sukar mengenal pasti faktor-faktor yang mempengaruhi pertumbuhan penduduk Sarawak yang semakin berkurangan ini. Kajian-kajian yang telah dijalankan menunjukkan perubahan sosiobudaya masyarakat Sarawak sejak 1980-an seperti mobiliti sosial melalui pendidikan dan kerjaya, pekerjaan, umur perkahwinan dan perbandaran telah mempengaruhi sikap dan amalan pertumbuhan di kalangan wanita menjadi sebab utama kadar kelahiran yang semakin rendah di Sarawak.⁶ Mengikut kajian, kadar kelahiran kasar di Sarawak antara tahun 1963 hingga 2000 telah menurun sebanyak 23.4 peratus daripada 28.4 kepada 23.2 per 1,000 penduduk.⁷ Dengan mengambil pendekatan pro-kelahiran sejak pertengahan tahun 1980-an penurunan kelahiran di Malaysia berlaku lebih sederhana daripada 38.1 tahun 1963 kepada 22.3 per 1000 penduduk tahun 2000.⁸

Struktur Umur

Pengetahuan mengenai struktur umur dan jantina amat penting bagi memahami beberapa implikasinya terhadap penduduk terutamanya dari segi batasan potensi

Jadual 1: Taburan Penduduk mengikut Negeri-negeri dan Kadar Pertumbuhan Penduduk Purata Tahunan di Malaysia 1970, 1980, 1991, dan 2000

Negeri	Penduduk				Kadar pertumbuhan penduduk purata tahunan (%)		
	1970	1980	1991	2000	1970-1980	1980-1991	1991-2000
Johor	1,277,180	1,638,229	2,162,357	2,740,625	2.52	2.55	2.67
Kedah	954,947	1,116,140	1,364,504	1,649,756	1.57	1.84	2.13
Kelantan	684,938	893,753	1,207,684	1,313,014	2.70	2.77	0.93
Melaka	404,125	464,754	529,199	635,791	1.41	1.18	2.06
Negeri Sembilan	481,563	573,578	722,017	859,924	1.76	2.11	1.96
Pahang	504,945	798,782	1,081,148	1,288,376	4.69	2.79	1.97
Perak	1,269,139	1,805,198	1,974,893	2,051,236	1.41	0.82	0.42
Perlis	121,062	148,276	190,182	204,450	2.05	2.29	0.80
Pulau Pinang	776,124	954,638	1,116,801	1,313,449	2.09	1.44	1.82
Sabah	653,604	1,011,046	1,808,848	2,603,485	4.75	5.43	4.13
Sarawak	976,269	1,307,582	1,718,380	2,071,506	2.96	2.51	2.09
Selangor	982,090	1,515,538	2,413,567	4,188,876	4.43	4.32	6.32
Terengganu	405,368	540,627	808,556	898,825	2.92	3.72	1.18
W.P Kuala Lumpur	648,276	977,102	1,226,708	1,379,310	4.18	2.08	1.31
W.P Labuan	17,173	26,413	54,811	76,067	4.40	6.86	3.71
MALAYSIA	10,439,430	13,745,241	18,379,655	23,274,690	2.79	2.68	2.66

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia. (1973). *Pembahagian Umur*. Kuala Lumpur: 123; 139; 152-172.
 Jabatan Perangkaan Malaysia. (1983). *Laporan Am Banci Penduduk, Jilid 2*. Kuala Lumpur: 15-16.
 Jabatan Perangkaan Malaysia. (1995). *Laporan Am Banci Penduduk, Jilid 2*. Kuala Lumpur: 1.
 Jabatan Perangkaan Malaysia. (2003). *Ciri-ciri Ekonomi Penduduk*. Kuala Lumpur: 1.
 Jabatan Perangkaan Malaysia. (2000). *Laporan Kiraan Permulaan*. Kuala Lumpur: 19.

pertumbuhan masyarakat, penawaran tenaga kerja dan pengaruhnya terhadap penawaran barangan keperluan yang dikehendaki masyarakat.⁹ Selain itu struktur umur penduduk dalam sesuatu masyarakat merupakan satu aset penting dalam penyediaan inventori sumber manusia.¹⁰ Ia juga variabel penting dalam pengukuran potensi penduduk sekolah, pengundian, dan tenaga kerja.¹¹ Dalam sesebuah negara ketidakseimbangan pembahagian penduduk muda (0-14 tahun), dewasa (15-64 tahun) dan tua (65 tahun & ke atas) akan menimbulkan banyak masalah dalam pembangunan yang efektif. Misalnya jumlah penduduk muda yang ramai akan membebankan pemerintah dari segi penyediaan kemudahan pendidikan terutama sekolah rendah dan menengah dan pusat-pusat kesihatan yang perlu disediakan di seluruh negara bagi memastikan semua murid sama ada di kawasan bandar dan luar bandar mendapat pendidikan yang terbaik. Dalam konteks yang lebih khusus menyediakan landasan bagi pembentukan modal manusia yang merupakan salah satu penentu yang amat penting dalam pembangunan ekonomi.¹²

Barangkali aspek yang paling penting sekali mengenai struktur umur penduduk Sarawak dalam dekad 1950an dan 1960an apabila peratusan jumlah penduduk muda (0-14 tahun) adalah tinggi. Berdasarkan banci penduduk 1970,

sebanyak 46.10 peratus daripada jumlah penduduknya berumur kurang 15 tahun (Jadual 2). Ini memberikan mesej yang jelas tentang beberapa isu penting yang berkaitan dengan permasalahan kependudukan yang dihadapi oleh negeri Sarawak dalam tempoh 1970-an. Salah satu daripadanya adalah yang berkaitan dengan penyediaan kemudahan pendidikan untuk rakyat terutama di luar bandar. Selain itu, kemudahan lain yang mesti disediakan adalah kesihatan dan perubatan, peluang pekerjaan, kebajikan, kemudahan asas dan sebagainya. Mengikut banci tahun 2000 jumlah penduduk muda telah menurun kepada 34.28 peratus. Walau bagaimanapun jumlah sebenar penduduk muda dalam tempoh 1970 hingga 2000 telah meningkat daripada 450,085 kepada 710,081 orang (Jadual 2). Berdasarkan pertambahan ini lebih banyak kemudahan pendidikan untuk golongan kanak-kanak diperlukan di Sarawak dan tumpuan penyediaan yang harus diberi perhatian adalah dalam pengagihan peruntukan bagi pembinaan kemudahan-kemudahan pendidikan seperti sekolah, rumah guru, makmal komputer dan sebagainya yang lebih seimbang antara kawasan bandar dan luar bandar.

Golongan kedua penting dalam komposisi penduduk Sarawak adalah pekerja yang berumur 15-64 tahun. Disebabkan jumlah penduduk muda amat tinggi pada tahun 1970 hanya 51.05 peratus terdiri daripada golongan pekerja (Jadual 2). Walau bagaimanapun jumlah penduduk ini telah meningkat kepada 61.43 peratus pada tahun 2000. Manakala golongan tua 65 tahun dan ke atas yang mencatat sebanyak 2.85 peratus tahun 1970 meningkat kepada 4.29 peratus tahun 2000. Dalam situasi demografi seperti ini dapat disimpulkan bahawa Sarawak mempunyai ciri-ciri penduduk muda pada tahun 1970an dan 1980-an. Dalam situasi demografi tahun 2000 Sarawak mempunyai ciri penduduk sederhana atau pertengahan. Dalam menghadapi situasi profil demografi seperti ini ada dua tindakan yang mesti diberi perhatian. Pertama, pelan pembangunan sumber manusia yang komprehensif bagi golongan muda untuk melahirkan lebih ramai yang mempunyai pengetahuan dan kemahiran vokasional, teknikal, profesional dan pengurusan. Kedua, persediaan ke arah pengurusan hidup warga tua yang dijangka jumlahnya akan bertambah di masa depan. Ini merupakan cabaran besar yang memerlukan perancangan yang adil dan saksama bagi menangani isu membangunkan sumber manusia mengikut kepelbagaian dan kehendak peringkat umur, golongan etnik, kawasan petempatan, agama dan sosiobudaya masyarakat. Negeri Sarawak mempunyai keupayaan dan sumber yang mencukupi bagi merealisasikan wawasan sebagai sebuah negeri yang berkembang maju seiring dengan kemajuan yang dicapai oleh negeri lain di Malaysia. Dalam konteks ini Sarawak komited dalam aspek pembangunan sumber manusia bagi mencapai wawasan 2020 ke arah menjadi sebuah negara maju dan tenaga kerja di negeri ini mestilah digerakkan supaya mencapai matlamat tersebut.¹³

Trend perubahan struktur umur penduduk Sarawak adalah seiring dengan negeri-negeri lain di Malaysia. Perubahan yang pasti akan berlaku ialah pengurangan jumlah penduduk muda dan pertambahan golongan tua di masa depan. Fenomena ini ada kaitan dengan kadar kelahiran yang semakin menurun di Sarawak seperti yang sedang berlaku di negeri-negeri lain di Semenanjung Malaysia seperti Pulau Pinang, Selangor, Johor, Melaka dan lain-lain. Peningkatan pembandaran, pendidikan dan pekerjaan dalam perindustrian serta kenaikan kos persekolahan dan pembesaran anak-anak akan mendorong ramai wanita di Malaysia mengecilkan saiz keluarga di masa depan. Kadar jumlah kesuburan di

Jadual 2: Taburan Penduduk Mengikut Kumpulan Umur dan Jantina

Kumpulan Umur	Tahun 1970						Tahun 2000					
	Bilangan			Peratus (%)			Bilangan			Peratus (%)		
	Lelaki	Perempuan	Jumlah	Lelaki	Perempuan	Jumlah	Lelaki	Perempuan	Jumlah	Lelaki	Perempuan	Jumlah
0-4	83,793	80,073	163,866	17.04	16.52	16.78	135,554	130,001	265,555	12.87	12.76	12.82
5-9	84,799	80,106	164,905	17.24	16.53	16.89	119,611	111,900	231,511	11.36	10.99	11.18
10-14	62,228	59,086	121,314	12.65	12.20	12.43	109,331	103,684	213,015	10.38	10.18	10.28
15-19	48,277	51,468	99,745	9.82	10.62	10.22	99,368	97,513	196,881	9.44	9.58	9.50
20-24	36,361	39,743	76,104	7.40	8.20	7.80	87,673	89,041	176,714	8.33	8.74	8.53
25-29	31,730	32,408	64,138	6.45	6.70	6.57	86,686	86,316	173,002	8.23	8.48	8.35
30-34	26,801	27,159	53,960	5.45	5.61	5.53	83,740	80,469	164,209	7.95	7.90	7.93
35-39	23,124	25,486	48,610	4.70	5.26	4.98	75,341	72,532	147,873	7.15	7.12	7.14
40-44	20,843	21,444	42,287	4.24	4.42	4.33	65,221	61,913	127,134	6.19	6.08	6.14
45-49	17,879	17,788	35,667	3.63	3.67	3.66	54,011	48,675	102,686	5.13	4.78	4.96
50-54	17,243	16,505	33,748	3.51	3.41	3.46	40,739	39,125	79,864	3.87	3.84	3.85
55-59	12,609	10,364	22,973	2.56	2.14	2.35	30,813	28,708	59,521	2.93	2.82	2.87
60-64	11,202	9,978	21,180	2.28	2.06	2.17	22,084	22,637	44,721	2.10	2.22	2.16
65-69	6,535	4,995	11,530	1.33	1.03	1.18	16,305	18,320	34,625	1.55	1.80	1.67
70-74	4,530	4,136	8,666	0.92	0.85	0.89	12,621	12,621	25,324	1.20	1.25	1.22
75 ke atas	3,777	3,799	7,576	0.77	0.78	0.78	13,978	13,978	28,871	1.33	1.46	1.40
JUMLAH	491,731	484,538	976,269	100%	100%	100%	1,053,076	1,053,076	2,071,506	100%	100%	100%

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia. (1973). *Pembahagian Umur*. Kuala Lumpur: 136-139.
 Jabatan Perangkaan Malaysia. (2001). *Taburan Penduduk dan Ciri-ciri Asas Demografi*. Kuala Lumpur: 97.

Malaysia telah menurun daripada 3.4 kelahiran tahun 1991 kepada 3.1 kelahiran per wanita pada tahun 1998. Ini menunjukkan setiap keluarga di Malaysia mempunyai antara 3-4 orang anak merupakan perkembangan demografi semasa yang selari dengan kemajuan sosioekonomi yang mempengaruhi keluarga yang semakin kecil di negara ini.¹⁴

Nisbah Tanggungan

Perbezaan perkadaran jumlah penduduk muda (0-14 tahun), orang tua (65 tahun ke atas) dan golongan pekerja (15-64 tahun) diambil kira dalam istilah nisbah umur tanggungan (age dependency ratio). Nisbah umur tanggungan mewakili nisbah percantuman penduduk muda dan orang tua kepada penduduk bekerja atau pertengahan. Berdasarkan Jadual 2 didapati nisbah tanggungan umur Sarawak tahun 1970 adalah 95.9 per 100 penduduk bekerja. Mengikut perkiraan, daripada jumlah ini sebanyak 90.3 adalah nisbah umur tanggungan muda dan baki 5.6 adalah nisbah umur tanggungan tua. Ini bermakna sebanyak 94.2 peratus tanggungan oleh golongan pekerja adalah kanak-kanak yang masih bersekolah. Walau bagaimanapun mengikut banci penduduk tahun 2000 nisbah umur tanggungan telah merosot kepada 62.8 per 100. Daripada nisbah ini sebanyak 55.8 adalah golongan kanak-kanak dan 7.0 adalah golongan tua. Ini menunjukkan nisbah umur tanggungan kanak-kanak merosot begitu banyak dalam tempoh yang dikaji sebaliknya jumlah golongan tua yang ditanggung oleh golongan pekerja telah meningkat.

Salah satu isu yang boleh ditimbulkan adalah yang berkaitan dengan kenaikan umur tanggungan tua di Sarawak. Persoalan utama yang dikaitkan dengan jumlah peningkatan penduduk tua adalah mengenai aspek kendalian hidup (living arrangement) golongan tersebut. Dalam hubungan ini siapakah yang bertanggungjawab dalam aspek penjagaan sosial dan ekonomi golongan ini apabila jumlah mereka pasti bertambah kelak. Kebiasaannya bagi masyarakat timur sistem sokongan keluarga yang terdapat dalam komuniti membolehkan golongan tua tinggal bersama keluarga bergantung kepada anak-anak dan ahli keluarga lain daripada segi keperluan material dan penjagaan personal.¹⁵ Menurut kajian keluarga adalah pihak yang paling dekat dengan warga tua dan merekalah orang yang paling layak dan berhak menjaga golongan tua.¹⁶ Selain daripada itu ada yang berpendapat, ahli keluarga yang terdekat dengan warga tua memulakan langkah menunaikan obligasi sosial ini sebelum bantuan dan sokongan pihak lain seperti masyarakat serta kerajaan diperolehi.¹⁷ Dalam hubungan ini kerajaan haruslah menilai perubahan saiz penduduk menua (ageing population) daripada masa ke semasa serta membuat persediaan tentang pembiayaan persaraan dan lain-lain kemudahan sosial dan kebajikan yang diperlukan.

Umur Penengah

Umur penengah atau median bermaksud umur yang membahagikan penduduk kepada dua bahagian yang sama di mana satu daripadanya adalah muda dan satu lagi lebih tua daripada umur median.¹⁸ Berdasarkan banci penduduk Sarawak

tahun 1970, 1980, 1991 dan 2000 umur median yang dicatatkan adalah 16.9, 18.8, 21.6 dan 23.6 tahun.¹⁹ Analisis demografi menunjukkan Sarawak dikatakan mempunyai penduduk muda bagi umur median tahun 1970 dan 1980 dan pertengahan tahun 1991 dan 2000 apabila julat umur median berada pada 20-29 tahun.²⁰ Berdasarkan umur median tahun 2000, separuh daripada 2,071,506 jumlah penduduk Sarawak berumur kurang 23.6 tahun dan separuh lagi lebih tinggi daripada umur median tersebut.

Pola Perkahwinan

Perkahwinan merupakan peristiwa penting yang akan mempengaruhi pola pertumbuhan penduduk di masa akan datang. Oleh itu semua pihak jangan menganggap perkahwinan sebagai suatu perkara remeh kerana selain dapat melahirkan pengganti zuriat ia juga berperanan bagi mewujudkan kestabilan masyarakat yang berkembang dan produktif. Mengikut amalan banci penduduk di Malaysia perkahwinan perempuan dikategorikan kepada empat: pertama belum pernah berkahwin; kedua berkahwin; ketiga balu/duda dan keempat bercerai/berpisah tetap. Berdasarkan kategori ini perkadaran perkahwinan perempuan Sarawak sejak tahun 1970 hingga 2000 di tunjukkan dalam Jadual 3.

Salah satu ciri utama aspek perkahwinan di Sarawak ialah perkadaran perempuan berumur 15-19 dan 20-24 tahun yang berkahwin semakin menurun. Bagi kumpulan umur 15-19 tahun perkadarannya menurun daripada 21.6 peratus tahun 1970 kepada 10.6 peratus tahun 2000. Begitu juga dengan kumpulan umur 20-24 tahun menurun daripada 64.1 peratus kepada 41.3 peratus dalam tempoh yang sama. Trend yang sama juga dicatatkan oleh kumpulan umur 25-29 tahun di mana kadarnya menurun daripada 82.4 peratus kepada 71.1 peratus. Nampaknya perempuan hari ini lebih mementingkan kemajuan pendidikan dan pekerjaan terlebih dahulu sebelum memikirkan soal perkahwinan. Trend ini nampak jelas apabila lebih 85.0 peratus perempuan dalam kumpulan umur 30-34 berkahwin setelah mereka menamatkan pengajian serta mempunyai pekerjaan yang tetap bagi menjamin masa depan. Selain daripada itu ciri kedua adalah perkadaran balu yang semakin meningkat apabila umur meningkat. Walaupun begitu perkadaran bagi tahun 1970 dan 2000 semakin berkurangan. Misalnya peratusan balu yang berumur 60-64 dan 65 tahun ke atas telah menurun daripada 42.2 dan 59.5 peratus kepada 24.4 dan 46.1 peratus. Salah satu faktor yang menyumbang kepada keadaan tersebut adalah kekurangan perceraian dan kekukuhan institusi keluarga semakin meningkat ekoran pertambahan kesedaran dalam kalangan masyarakat tentang keburukan pembubaran perkahwinan kepada anak-anak dan jiran tetangga.

Pembandaran dan taburan Penduduk

Pembandaran merupakan indeks menilai kepentingan dan pertambahan penduduk bandar sesuatu negara yang dipengaruhi oleh kesuburan, kematian dan migrasi. Selain daripada itu pembandaran juga berperanan sebagai pusat yang dapat merancakkan lagi perkembangan sosioekonomi, politik, budaya dan penyebaran segala maklumat yang berguna dalam memantapkan aspek pembangunan negara

Jadual 3: Jumlah Penduduk (Perempuan) mengikut kumpulan Umur dan Taraf Perkahwinan, Sarawak 1970, 1980, 1991 dan 2000

Kumpulan Umur	1970				1980				1991				2000			
	B	Balu	BC	TPKH	B	Balu	BC	TPKH	B	Balu	BC	TPKH	B	Balu	BC	TPKH
10-14	0.9	0.1	0.1	98.9	0.5	0.1	0.1	99.4	0.6	0.1	0.1	99.3	0.7	-	-	99.3
15-19	21.6	0.4	1.7	76.3	17.0	0.1	1.0	81.9	14.8	0.1	0.6	84.5	10.6	0.1	0.3	89.1
20-24	64.1	1.3	2.8	31.8	55.4	0.4	2.2	42.0	51.1	0.3	1.5	47.1	41.3	0.2	0.9	57.6
25-29	82.4	1.9	2.6	12.7	78.1	0.8	2.2	18.9	76.0	0.6	1.8	21.5	71.7	0.5	1.2	26.6
30-34	87.5	2.9	2.3	7.3	86.7	1.8	2.4	9.1	85.0	1.1	2.2	11.7	85.0	0.9	1.5	12.6
35-39	87.9	4.5	1.9	5.7	88.4	2.9	2.4	6.1	86.9	2.3	2.3	8.4	87.1	1.7	1.9	4.5
40-44	85.0	8.5	2.4	4.0	87.0	5.3	2.6	5.1	86.3	4.6	2.5	6.5	85.6	2.9	1.9	8.1
45-49	82.0	12.3	2.3	3.3	83.6	9.1	2.5	4.7	84.9	8.0	2.3	4.7	86.2	5.0	2.0	6.8
50-54	73.1	21.3	2.5	3.1	76.6	17.2	2.4	3.7	79.7	14.0	2.4	3.8	82.7	9.6	1.9	5.8
55-59	67.0	27.4	2.5	3.0	70.4	23.4	3.1	3.1	73.0	21.3	2.1	3.6	78.5	15.7	1.7	4.1
60-64	51.8	42.2	3.0	3.0	56.7	36.8	3.4	3.1	61.2	33.7	2.2	2.8	70.5	24.4	1.4	3.7
65 ke atas	33.4	59.5	3.4	3.6	37.3	55.9	3.6	3.1	39.4	56.9	2.1	1.7	50.0	46.1	1.3	2.6
JUMLAH	156,734	23,323	5,792	108,763	226,947	29,440	8,165	178,764	318,511	399,707	9,252	227,907	431,630	41,785	8,944	523,071

* B= Berkahwin

* BC= Bercerai

* TPKH= Tak Pernah Berkahwin

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia. (1976). Jadual-jadual Asas Penduduk Bahagian XIII-Sarawak, Kuala Lumpur: 412.

Jabatan Perangkaan Malaysia. (1995). Laporan Penduduk Negeri Sarawak, Kuala Lumpur: 106-107.

Jabatan Perangkaan Malaysia. (1981). Laporan Penduduk Negeri Sarawak, Bahagian 1, Kuala Lumpur: 200.

Jabatan Perangkaan Malaysia. (2001). Taburan Penduduk dan Ciri-ciri Asean Demografi, Kuala Lumpur: 97.

di samping kemakmuran dan kesejahteraan rakyat dapat dicapai. Mulai tahun 1991 kawasan bandar di Malaysia telah ditakrifkan sebagai kawasan yang diwartakan berserta kawasan tepu bina yang bersempadan dengannya dengan gabungan kedua-duanya mempunyai jumlah penduduk 10,000 atau lebih.²¹ Sejak 30 tahun yang lalu migrasi penduduk memainkan peranan penting dalam mempengaruhi taburan dan kepadatan penduduk negeri-negeri dan daerah-daerah pentadbiran di Malaysia. Perkembangan terkini menunjukkan semakin ramai penduduk berpindah daripada bandar ke bandar berbanding dengan luar bandar ke bandar dalam dekad 1970-an dan 1980-an. Perubahan aliran perpindahan penduduk ini banyak memberikan implikasi negatif persekitaran bandar sedia ada selain kemudahan baru yang patut disediakan.

Dalam situasi ini sejak 30 tahun yang lalu tren perbandaran di Sarawak semakin meningkat peratusannya (Jadual 4). Berdasarkan jadual ini jumlah penduduk bandar telah bertambah daripada 15.3 peratus tahun 1970 kepada 46.5 peratus tahun 2000. Ini bermakna pada tahun 2000 seramai 963,232 orang penduduk Sarawak tinggal dalam bandar berbanding dengan 149,873 orang pada tahun 1970. Pada tahun 1970 di Sarawak hanya terdapat tiga buah bandar iaitu Sibul, Kuching dan Miri kemudian meningkat kepada sepuluh buah bandar pada tahun 2000.

Jadual 4: Jumlah penduduk mengikut pusat-pusat bandar Sarawak 1970-2000

Pusat-pusat bandar	Tahun banci			
	1970	1980	1991	2000
Sibu	50,636	86,860	133,479	166,322
Kuching	63,535	74,229	277,905	423,873
Miri	35,702	53,779	102,878	167,535
Sarikei	–	12,796	21,156	25,038
Bintulu Townland	–	–	93,841	102,761
Kapit Townland	–	–	–	13,541
Sri Aman Townland	–	–	10,368	21,842
Limbang Townland	–	–	11,054	18,991
Batu 8 bazaar	–	–	–	12,765
Kota Samarahan	–	–	–	10,564
Jumlah penduduk bandar (%)	149,873 (15.3)	227,684 (18.4)	616,837 (37.5)	963,232 (46.5)
Jumlah penduduk	975,918	1,235,553	1,642,771	2,071,506

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia. (1972). Golongan Masyarakat. Kuala Lumpur: 282-283.

Jabatan Perangkaan Malaysia. (1982). Kawasan Pihak Berkuasa

Tempatan: Penduduk, Isi Rumah dan Tempat Kediaman. Kuala Lumpur: 94-95.

Jabatan Perangkaan Malaysia. (2000). Laporan Kiraan Permulaan bagi Kawasan Bandar dan Luar Bandar. Kuala Lumpur: 33.

Pada umumnya jumlah penduduk adalah kecil dan taburan adalah tidak rata. Sarawak merupakan sebuah negeri yang kawasan geografinya telah memberi kesan kepada kepadatan taburan penduduk Sarawak yang sangat jarang. Berdasarkan

banci penduduk kepadatan penduduknya bagi setiap kilometer persegi adalah 8.0 (1970), 10.0 (1980), 13.0 (1991) dan 16.0 (tahun 2000).²² Ini menunjukkan Sarawak memerlukan lebih banyak pertambahan penduduk di masa depan bagi membangunkan kawasan-kawasan yang berpotensi sosioekonomi seperti perindustrian, pendidikan, pelancongan, perlombongan, pertanian dan sebagainya. Dalam konteks ini proses sosialisasi akan menentukan kualiti penduduk terutamanya melalui pendidikan dan kemahiran, dan oleh itu pelaburan dalam pembangunan sumber manusia memainkan peranan penting bagi menghasilkan modal manusia yang akan memainkan peranan penting dalam memajukan pembangunan ekonomi dan negara.²³

Pendidikan

Berdasarkan kajian yang dijalankan pendidikan telah menyumbangkan kepada pertumbuhan ekonomi bagi beberapa buah negara di Asia.²⁴ Pengalaman yang dilalui oleh negara-negara Asia Timur seperti Jepun dan Korea Selatan menunjukkan sistem pendidikan yang terbaik amat penting bagi membolehkan sesebuah negara itu berkembang maju dalam bidang ekonomi perindustrian.²⁵ Dengan mengambil contoh-contoh kejayaan daripada beberapa buah negara di Asia jelas bahawa ia boleh menjadi contoh kepada Malaysia khususnya di Sarawak memberi lebih banyak fokus kepada pembangunan sumber manusia terutama pendidikan sekolah rendah dan menengah yang sekali gus dapat menghapuskan masalah buta huruf dan mewujudkan masyarakat yang berpendidikan.

Data banci penduduk yang berhubung dengan pendidikan telah diterbitkan mulai tahun 1970, 1980, 1991 dan 2000. Data tersebut mengenai penduduk yang bersekolah mengikut pencapaian tertinggi dan kumpulan umur 0-4 hingga 65 tahun dan ke atas. Berdasarkan maklumat banci penduduk tahun 1970 didapati sebanyak 60.4 peratus penduduk tidak bersekolah, 30.4 peratus bersekolah rendah, 6.1 peratus menengah rendah dan 3.4 peratus menengah atas (Jadual 5). Tiada maklumat tentang pencapaian pengajian tinggi yang diterbitkan. Maklumat dalam Jadual ini juga menunjukkan lebih 80.0 peratus daripada penduduk yang berumur 45-49 tahun dan ke atas adalah tidak bersekolah. Selain daripada penduduk dalam kumpulan umur 25-29 sehingga 40-44 tahun juga sebanyak lebih 50.0 peratus tidak bersekolah. Bagi golongan umur yang sepatutnya bersekolah iaitu 5-9 tahun hanya 45.9 peratus yang bersekolah diikuti dengan 70.3 peratus berumur 10-14 tahun dan 40.9 peratus yang berumur 15-19 tahun.

Pencapaian tertinggi penduduk Sarawak dalam bidang pendidikan tahun 1980 ditunjukkan dalam Jadual 6. Secara keseluruhannya jumlah penduduk Sarawak yang bersekolah rendah adalah sebanyak 33.5 peratus. Ini diikuti oleh menengah rendah dan tinggi masing-masing 12.5 dan 6.1 peratus. Manakala vokasional dan *tertiary* adalah kurang daripada 1.0 peratus. Membandingkan pencapaian tahun 1970 dan 1980 memperlihatkan sedikit perubahan terutama di peringkat menengah. Contohnya, masih terdapat 72.0 penduduk yang berumur 45-49 tahun tidak bersekolah diikuti 77.0 peratus bagi 50-54 tahun dan bagi kumpulan seterusnya melebihi 80.0 peratus. Walaupun begitu kemasukan ke sekolah menengah rendah dan atas semakin meningkat terutama bagi kumpulan umur 10-14 dan 15-19 tahun. Kalau pada tahun 1970 kemasukan ke sekolah menengah atas hanya

Jadual 5: Taburan penduduk pernah bersekolah mengikut pendidikan tertinggi dicapai di Sarawak 1970

Kumpulan Umur	Jumlah	Tidak Bersekolah	Sekolah Rendah	Menengah Rendah	Menengah Atas	Jumlah (%)
0-4	149,629	100	–	–	–	100
5-9	149,243	54.1	45.9	–	–	100
10-14	107,594	18.2	70.3	11.3	0.2	100
15-19	89,998	27.2	40.9	20.1	11.8	100
20-24	70,305	42.0	35.6	12.3	10.1	100
25-29	58,985	54.2	30.6	9.1	6.1	100
30-34	49,491	63.1	25.8	6.9	4.2	100
35-39	44,692	71.1	21.4	4.7	2.8	100
40-44	38,932	76.1	18.5	3.4	2.0	100
45-49	32,585	80.0	15.1	3.2	1.7	100
50-54	30,667	83.0	12.8	2.6	1.6	100
55-59	20,726	81.2	15.1	2.2	1.5	100
60-64	19,279	86.1	11.3	1.6	1.0	100
65 +	25,166	87.5	10.4	1.3	0.8	100
JUMLAH	887,292	535,602 (60.4%)	270,300 (30.4%)	54,006 (6.1%)	27,384 (3.1%)	100%

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia. (1976). *Jadual- jadual Asas Penduduk Sarawak, Part XIII, Jilid 1*. Kuala Lumpur: 153-155.

Jadual 6: Jumlah penduduk mengikut kumpulan umur dan pencapaian pendidikan tertinggi, Sarawak, 1980

Kumpulan Umur	Jumlah	Tidak Bersekolah	Sekolah Rendah	Menengah Rendah	Menengah Atas	Vokasional	Tertiari	Jumlah (%)
0-4	168,711	100	–	–	–	–	–	100
5-9	184,969	41.8	58.2	–	–	–	–	100
10-14	160,316	9.6	61.7	28.6	0.1	–	–	100
15-19	136,196	17.0	25.6	37.4	19.6	0.2	0.2	100
20-24	109,767	22.2	41.8	15.8	18.6	0.2	1.4	100
25-29	95,569	27.9	38.8	16.4	14.8	0.1	2.0	100
30-34	77,191	41.4	35.6	14.6	6.4	0.1	1.9	100
35-39	63,663	53.4	31.2	8.9	4.8	0.1	1.6	100
40-44	50,813	62.7	25.7	7.2	3.3	0.1	1.0	100
45-49	45,113	72.0	20.9	4.5	1.9	0.1	0.6	100
50-54	38,697	77.0	18.2	3.3	1.2	–	0.3	100
55-59	31,534	81.5	14.3	3.0	0.9	–	0.3	100
60-64	27,341	84.4	12.0	2.5	0.9	–	0.2	100
65 +	43,223	86.8	11.0	1.6	0.3	–	0.3	100
JUMLAH	1,233,103	582,055 (47.2%)	413,688 (33.5%)	153,997 (12.5%)	74,958 (6.1%)	880 (0.1%)	7,525 (0.6%)	100%

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia. (1983). *Laporan Penduduk Negeri Sarawak, Jilid 2*. Kuala Lumpur: 594-597.

kurang 1.0 peratus tetapi pada tahun 1980 jumlahnya telah meningkat kepada enam peratus. Prestasi ini menggambarkan kesedaran penduduk Sarawak mendapat pendidikan yang lebih tinggi dan kemajuan ini dapat diperhatikan hasil banci penduduk tahun 1991 dan 2000.

Pencapaian pendidikan tahun 1991 semakin bertambah baik terutama golongan tidak bersekolah semakin berkurangan bagi semua kumpulan umur. Misalnya jumlah yang tidak bersekolah bagi penduduk berumur 20-24 tahun adalah kurang 10.0 peratus berbanding dengan lebih 20.0 peratus bagi tahun 1970 (Jadual 7). Contoh lain bagi kumpulan umur 30-34 hingga 35-39 tahun hanya 18-23 peratus berbanding 41-53 peratus tahun sebelumnya. Kemasukan ke sekolah rendah bagi kumpulan umur 5-9 tahun meningkat sedikit sahaja daripada 58.2 peratus tahun 1970 kepada 60.1 peratus tahun 1980. Peningkatan kemasukan ke sekolah menengah rendah juga semakin bertambah. Manakala kemasukan ke sekolah menengah atas bagi kumpulan umur 15-19 tahun meningkat daripada 19.6 peratus kepada 30.2 peratus. Peningkatan ketara berlaku di peringkat universiti/maktab kepada 2.4 peratus.

Satu pencapaian yang patut disebut di sini menurut banci tahun 2000 ialah peningkatan kanak-kanak yang memulakan sekolah rendah yang berumur 6-9 tahun telah meningkat kepada 88.4 peratus (Jadual 8). Kemasukan ke sekolah menengah rendah dan atas juga meningkat kepada 4.13 peratus bagi kumpulan umur 10-14 tahun dan 48.1 peratus dalam kelompok 15-19 tahun. Pendidikan vokasional dan teknikal masih kurang daripada 1.0 peratus. Pendidikan tinggi melonjak kepada 4.5 peratus bersamaan dengan 63,386 orang yang mendapat pendidikan tersebut. Dengan membandingkan dengan data 1991 kemasukan sekolah rendah dan menengah (rendah dan atas) menunjukkan peningkatan. Sekolah rendah secara keseluruhannya meningkat daripada 32.1 peratus kepada 38.9 peratus. Manakala bagi menengah rendah dan atas meningkat daripada 17.8 peratus dan 10.3 peratus kepada 23.8 peratus dan 20.2 peratus. Perkembangan dalam pendidikan di Sarawak ini adalah seiring dengan perkembangan di negara-negara Asia Tenggara lain yang menyediakan kemudahan pendidikan rendah kepada semua kanak-kanak yang boleh menjadi asas kepada pembangunan sumber manusia seterusnya untuk pembangunan ekonomi.²⁶ Statistik menunjukkan jumlah sekolah rendah dan menengah di Sarawak meningkat daripada 1,220 dan 114 buah (termasuk dua buah sekolah teknik dan vokasional) pada tahun 1970 kepada 1,250 dan 151 buah (termasuk 7 buah sekolah teknik) pada tahun 1997.²⁷

Penduduk Bekerja Mengikut Industri

Sejak lebih tiga puluh tahun yang lalu negeri Sarawak yang semakin berkembang maju telah memberi kesan kepada struktur pekerjaan yang semakin berubah (Jadual 9). Satu perubahan yang paling ketara adalah kemerosotan penduduk dalam perindustrian yang berasaskan pertanian, perburuan, perikanan dan perhutanan. Dalam tempoh antara tahun 1970 hingga 2000 jumlah penduduk dalam sektor pekerjaan telah menurun daripada 66.6 kepada 31.2 peratus. Ini membawa maksud penyertaan penduduk yang semakin berkurangan daripada dua pertiga kepada satu pertiga dalam industri tersebut. Secara tidak langsung ia menunjukkan kepentingan sektor pekerjaan ini kepada ekonomi Sarawak semakin berkurangan baik dari segi

Jadual 7: Taburan penduduk mengikut kumpulan umur dan pencapaian pendidikan tertinggi Sarawak, 1991

Kumpulan umur	Jumlah	TPB	PS	SR	Menengah Rendah	Menengah Atas	Voka	Lepas Menengah	Maktab/ Universiti	Tidak diketahui	Jumlah (%)
0-4	212,882	98.1	1.8	-	-	-	-	-	-	0.1	100
5-9	200,880	24.7	15.1	60.1	-	-	-	-	-	0.1	100
10-14	185,168	2.9	0.1	61.4	35.5	-	-	-	-	0.1	100
15-19	170,967	5.1	0.1	16.3	42.3	30.2	1.0	3.6	1.4	0.1	100
20-24	154,672	9.8	0.1	21.4	32.8	26.0	0.6	5.2	5.2	0.2	100
25-29	145,959	14.7	0.1	26.7	27.4	21.5	0.4	2.4	6.7	0.1	100
30-34	123,653	18.8	0.1	40.1	16.7	15.7	0.3	2.5	5.6	0.2	100
35-39	105,350	23.3	0.1	42.9	15.5	11.8	0.2	1.4	4.7	0.1	100
40-44	78,963	34.7	0.1	39.0	12.6	8.9	0.1	0.9	3.6	0.1	100
45-49	65,520	48.1	0.1	35.3	8.7	4.8	0.1	0.4	2.4	0.1	100
50-54	50,185	56.1	0.1	30.5	7.4	3.3	0.1	0.3	2.1	0.1	100
55-59	41,944	67.7	0.1	24.4	4.7	2.0	X	0.2	0.8	0.1	100
60-64	34,472	74.0	0.1	20.8	3.3	1.2	X	0.1	0.4	0.1	100
65-69	24,687	78.9	0.1	16.7	2.9	0.9	X	0.1	0.3	0.1	100
70-74	19,790	82.3	0.1	13.8	2.3	0.8	X	0.3	0.3	0.1	100
75+	20,646	85.5	0.1	11.6	1.7	0.7	X	0.1	0.2	0.1	100
JUMLAH	1,635,738	551,677 (33.7%)	34,696 (2.1%)	525,002 (32.1%)	290,263 (17.8%)	168,690 (10.3%)	3,719 (0.2%)	21,773 (1.3%)	38,537 (2.4%)	1,381 (0.1%)	100

* TPB= Tidak pernah besekolah

* PS= Prasekolah

* SR= Sekolah rendah

X= tak kurang 6 orang digugurkan

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia (1995). Laporan Penduduk Negeri Sarawak. Kuala Lumpur: 256-261.

Jadual 8: Jumlah penduduk yang pernah bersekolah mengikut kumpulan umur dan pencapaian pendidikan tertinggi Sarawak, 2000

Kumpulan Umur	Jumlah	Pra. Sekolah	Sekolah Rendah	Menengah Atas	Menengah Rendah	Voka/ teknik	IKT/ Perd.	Lepas Menengah	Tertiari	Tidak Diketahui	Jumlah (%)
0-4	28,564	11.6	-	-	-	-	-	-	-	-	100
5-9	165,360	-	88.4	-	-	-	-	-	-	-	100
10-14	202,607	-	58.7	41.3	-	-	-	-	-	-	100
15-19	179,602	-	10.1	28.5	48.1	1.4	0.6	6.2	3.4	1.7	100
20-24	142,514	-	15.5	21.5	33.0	1.4	1.2	4.0	12.6	10.8	100
25-29	141,204	-	17.6	30.0	29.6	1.2	0.5	4.1	8.4	8.6	100
30-34	134,399	-	21.9	30.8	27.3	1.1	0.3	2.8	6.3	9.5	100
35-39	116,774	-	29.7	27.3	24.7	0.9	0.3	2.4	5.7	9.0	100
40-44	96,508	-	45.7	18.4	17.8	0.7	0.3	2.4	5.6	9.1	100
45-49	73,569	-	49.1	19.3	16.0	0.5	0.2	1.6	4.7	8.6	100
50-54	47,146	-	54.7	17.4	13.2	0.4	0.1	1.1	3.8	9.3	100
55-59	28,551	-	60.2	16.2	9.4	0.3	0.1	0.8	3.0	10.0	100
60-64	17,097	-	64.6	16.1	8.5	0.1	0.1	0.6	2.69	7.4	100
65-69	9,913	-	68.0	14.3	6.4	0.1	0.1	0.6	2.2	8.3	100
70-74	6,230	-	68.8	11.8	5.8	0.1	0.1	0.5	1.3	11.6	100
75 +	5,223	-	70.1	12.8	5.6	0.3	0.1	0.4	1.7	9.0	100
JUMLAH	1,395,261	47,770 (34.9%)	543,302 (38.9%)	331,360 (23.8%)	281,393 (20.2%)	10,046 (0.7%)	4,891 (0.4%)	33,675 (2.4%)	63,386 (4.5%)	79,438 (5.7%)	100%

*IKT= Institusi Kemahiran Teknikal

*Perd.= Perdegangan

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia. (2002). Ciri-ciri Pendidikan dan Sosial Penduduk. Kuala Lumpur: 261.

Jadual 9: Penduduk Berkerja Berumur 10 Tahun Ke Atas Mengikut Kategori Industri Sarawak, 1970-2000

Kategori Industri	Tahun Banci			
	1970	1980	1991	2000
Pertanian, Perburuan, Perikanan dan Perhutanan	66.6	60.0	47.5	31.2
Perlombongan dan Kuari	0.3	0.4	0.8	0.6
Pembuatan	4.9	6.0	8.5	13.7
Elektrik, Gas dan Bekalan Air	0.4	0.3	0.7	0.6
Pembinaan	1.5	3.4	6.9	8.96
Perniagaan Borong & Runcit, Restoran & Hotel	4.8	1.4	10.8	16.5
Pengangkutan, Penyimpanan & Komunikasi	1.8	2.2	3.1	4.3
Kewangan, Insurans, Hartanah dan Penyewaan	-	0.9	2.2	3.6
Pendidikan, Kesihatan, Kerja Sosial dan Perkhidmatan Komuniti	10.8	17.3	18.7	20.3
Industri yang Tidak Jelas/ tidak dinyatakan	8.9	2.1	0.8	0.3
JUMLAH PERATUS	100	100	100	100.0
JUMLAH PENDUDUK DALAM TENAGA BURUH	371,655	462,095	489,017	734,556

Sumber: Jabatan Perangkaan Malaysia. (2003). *Ciri-ciri Ekonomi Penduduk*, Kuala Lumpur: 368-369.
 Jabatan Perangkaan Malaysia. (1995). *Laporan Am Banci Penduduk*, Jilid 2, Kuala Lumpur: 4.
 Jabatan Perangkaan Malaysia. (1976). *Laporan Penduduk Negeri Sarawak*, Bahagian 2. Kuala Lumpur: 778-783.
 Jabatan Perangkaan Malaysia. (1976). *Jadual-Jadual Asas Penduduk Bahagian XIII-Sarawak*. Kuala Lumpur: 515-522.

peluang pekerjaan dan Keluaran Negara Kasar. Dalam tempoh tersebut sektor kedua yang semakin meningkat penyertaan penduduk adalah Pendidikan, Kesihatan, Kerja Sosial dan Perkhidmatan Komuniti daripada 10.8 kepada 20.3 peratus. Manakala yang ketiga adalah Perniagaan Borong & Runcit, Restoran & Hotel daripada 4.8 kepada 16.5 peratus. Sektor pembuatan juga mempamerkan perkembangan yang agak konsisten dalam tempoh ini daripada hanya 1.5 kepada 8.9 peratus. Secara keseluruhannya perubahan penduduk mengikut kategori pekerjaan memberikan isyarat bahawa Sarawak sedang bergerak maju menjadi sebuah negeri yang maju dengan ramai penduduknya nanti bekerja dalam industri pembuatan dan perkhidmatan.

Kesimpulan

Sejak tiga dekad yang lalu, Sarawak telah mengalami perkembangan sosioekonomi, demografi dan politik yang amat dinamik sehingga pola komposisi dan taburan penduduknya semakin berubah. Walaupun jumlah penduduknya semakin meningkat taburan penduduknya masih rendah namun masih terdapat kawasan yang luas belum dibangunkan lantaran kekurangan penduduk dalam setiap daerah di Sarawak. Oleh yang demikian lebih banyak kawasan-kawasan kecil yang berpotensi perlu dibangunkan di samping menyediakan peluang pekerjaan kepada penduduknya. Memajukan bandar-bandar kecil dan sederhana akan dapat

memperluas kawasan pembangunan yang berkaitan dengan aktiviti perindustrian, pertanian, pelancongan, perumahan, perbandaran dan sebagainya. Perubahan struktur umur sudah pasti akan memberi impak kepada pembangunan sosioekonomi dan politik Sarawak dan seterusnya memberi petunjuk kepada perkembangan penduduk dan pembangunan seterusnya di masa depan.

Nota Hujung

¹ G.M.K. Kpedekpo, "Sources and Uses of Population Data," dalam H.I. Ajaegbu, et al. (Eds), *Population Education Source Book for Sub-Saharan Africa*, (Nairobi: Heinemann Educational Books, 1979), hlm. 12-23.

² E. Domschke, dan Goyer D.S. *The Handbook of National Population Censuses*, (New York: Greenwood Press, 1986), hlm. 745 – 748.

³ Usman Hj. Yaakob, "The Malaysian Census 2000: Characteristics and Critical Issues," *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, LXXIX, Part 1, (2006), hlm. 27-42.

⁴ Jabatan Perangkaan Malaysia, *Buku Tahunan Perangkaan 1984*, (Kuala Lumpur, 1984), hlm. 6.

⁵ D.Z. Fernandez, et al., *Penduduk-Penduduk Malaysia*, Kertas Penyelidikan Bil. 10, Jabatan Perangkaan Malaysia, (Kuala Lumpur, 1976), hlm. 9.

⁶ Brondi John, "Faktor Sosio Ekonomi Yang Mempengaruhi Amalan Perancang Keluarga Dan Kesan Ke Atas Kesuburan Wanita Iban: Satu Kajian Di Mukim Gran Stumbin – Tanjung Bijat, Sri Aman, Sarawak," (Tesis Sarjana, Universiti Sains Malaysia, Pulau Pinang, 2005), hlm. 18 – 20.

⁷ Jabatan Perangkaan Malaysia, *Siri Masa Perangkaan Penting Malaysia 1963-1998*, (Kuala Lumpur, 2001), hlm. 247; Jabatan Perangkaan Malaysia, *Perangkaan Penting Malaysia*, (Kuala Lumpur, 2003), hlm. 44.

⁸ H. Hull, "Continuing Demographic Transitions in Asia," *Asian-Pacific Economic Literature*, 10(2), (1996), hlm. 42-53; Jabatan Perangkaan, *Siri Masa Perangkaan Penting Malaysia 1963-1998*, (Kuala Lumpur, 2001), hlm. 65 – 66.

⁹ United Nations, *The Determinants and Consequences of Population Trends*, Vol. 1, Population Studies, No. 50, (New York, 1973), hlm. 262.

¹⁰ A.A. Bhende, dan Kanitkar, T., *The Principles of Population Studies*, (Bombay: Himalaya Publishing House, 1978), hlm. 143.

¹¹ H.S. Shryock, et al., *The Methods and Materials of Demography*, (New York: Academic Press, 1976), hlm. 113.

¹² R.J. Langhammer, "Visualizing Human Capital in Economic Development: Introductory Overview of a Detective Story," dalam Rosalind Chew, et al. (Eds), *Human Capital Formation As an Engine of Growth*, (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1999), hlm. 29.

¹³ Matnor Daim, "Human Resource Development: Current Status, Future Training Needs and Educational Thrust," Kertas Kerja Seminar Sarawak: The Next Step, Kuching Hilton, September 21-24, 1994, hlm. 273.

¹⁴ Jabatan Perangkaan Malaysia, *Siri Masa Perangkaan Penting Malaysia 1963-1998*, (Kuala Lumpur, 2001), hlm. 52.

- ¹⁵ East West Centre, *The Future of Population in Asia*, (Honolulu, Hawaii, USA, 2002), hlm. 86 – 87.
- ¹⁶ Usman Hj. Yaakob, “Peranan Keluarga dalam Penjagaan Warga Tua di Malaysia,” dalam Abdul Aziz Jemain, et al. (eds), *Jaminan Sosial Warga Tua*, (Petaling Jaya: Prentice Hall, 2001), hlm. 37-50.
- ¹⁷ Mohd. Yusof Hussain dan Zalina Mohd. Ali, “Kepentingan Perancangan Penjagaan Warga Tua” dalam Abdul Aziz Jemain, et al. (eds), *Warga Tua – Isu dan Fenomena*, (Bangi, Selangor: UKM, 2000), hlm. 123-152.
- ¹⁸ H.S. Shryock, et al., *The Methods and Materials of Demography*, (New York: Academic Press, 1976), hlm. 132.
- ¹⁹ Jabatan Perangkaan Malaysia, *Laporan Am Banci Penduduk 1983*, Jilid 1 (Kuala Lumpur, 1983), hlm. 28; Jabatan Perangkaan Malaysia, *Laporan Am Banci Penduduk 1995*, Jilid 1, (Kuala Lumpur, 1995), hlm. 1; dan Jabatan Perangkaan Malaysia, *Perangkaan Penting Malaysia* (Kuala Lumpur, 2003), hlm. 2.
- ²⁰ H.S. Shryock, et al., *The Methods and Materials of Demography*, hlm. 132.
- ²¹ Jabatan Perangkaan Malaysia, *Laporan Am Banci Penduduk 1995*, hlm. 29.
- ²² Jabatan Perangkaan Malaysia, *Laporan Kiraan Permulaan*, (Kuala Lumpur, 2000), hlm. 21.
- ²³ P.M. Hauser (eds), *World Population and Development – Challenges and Prospects*, (United States of America: Syracuse University Press, 1979), hlm. 54 – 55; Ogawa, N. dan Tsuya, N.O., “Demographic Change and Human Resource Development in the Asia-Pacific Region: Trends of the 1960s to 1980s and Future Prospects,” dalam Ogawa, N. et al. (eds), *Human Resources in Development along the Asia-Pacific Rim*, (Oxford University Press, Singapore, 1993), hlm. 21-65.
- ²⁴ Ogawa, N. dan Tsuya, N.O., “Demographic Change and Human Resource Development,” hlm. 55.
- ²⁵ Takatoshi Ito, “What Can Developing Countries Learn from East Asia’s Economic Growth,” *Annual World Bank Conference on Development Economics 1997*, (Washington, D.C: The World Bank, 1997), hlm. 198.
- ²⁶ Ogawa, N. dan Tsuya, N.O., “Demographic Change and Human Resource Development,” hlm. 61.
- ²⁷ Department of Statistics, *Annual Bulletin of Statistics – State of Sarawak 1970*, (Kuching, Sarawak, 1970), hlm. 32; Jabatan Perangkaan Malaysia, *Bank Data Negeri/Daerah Malaysia 2000*, (Kuala Lumpur, 2000), hlm. 75.